

Kolektiv autorů

Chocholáč, Bronislav (editor)

Archivy

In: Dvořák, Tomáš; Fasora, Lukáš; Chocholáč, Bronislav; Malý, Tomáš; Nečasová, Denisa; Stoklásková, Zdeňka; Wihoda, Martin. *Úvod do studia dějepisu. 1. díl. 1. vyd.* Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 144-160

ISBN 978-80-210-7012-7; ISBN 978-80-210-7015-8 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130421>

Access Date: 29. 03. 2025

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

12. ARCHIVY

Archivy představují v moderní společnosti spolu s dalšími tzv. paměťovými institucemi (Memory Institutions), tedy muzei, galeriemi, knihovnami apod., důležitou součást informačního systému, jehož cílem je ochrana a zpřístupňování dokumentů kulturního dědictví minulých generací. Pojem **archiv** má v českém jazyce několik významů. Především je jím označována instituce, jejímž hlavním úkolem je podle územní nebo věcné příslušnosti shromažďovat, uchovávat, ochraňovat, evidovat a zpřístupňovat pro vědecké a praktické využití historicky cenné písemnosti (většinou netištěné) a další dokumenty (zvukové, obrazové, filmové apod.), které vznikly z činnosti právnických a fyzických osob. Dále pak je to budova (depozitář), v němž jsou zmíněné písemnosti a dokumenty uloženy. Třetí významové pole slova archiv není zcela přesné. Označení archiv se totiž také používá pro soubor vybraných písemností vzešlých z organické činnosti původce (úřadu, instituce, podniku, právnícké osoby nebo jednotlivce). V tomto případě by bylo vhodnějším a přesnějším označením sousloví archivní fond.

Archivní fond je organicky vzniklý soubor archiválií, který shromáždila určitá instituce, resp. osoba, a který byl po určité době a po výběru kulturně a historicky nejceněnějšího materiálu uložen k trvalé úschově do archivu. Většina archivů uchovává více archivních fondů. V menší míře jsou v archivech uloženy i archivní sbírky.

Fond se dělí na archivní **inventární jednotky**, které jsou průběžně číslovány. Jednotku tvoří vždy jedna listina, kniha, u spisů pak soubor písemností určité signatury. V archivních depozitářích jsou již zpracované a zpřístupněné archiválie ukládány jednak jako samostatné knihy, mapy, plány apod., jednak jsou umístěny v archivních krabicích, kartonech. Přehled archivních fondů a sbírek v ČR poskytují webové stránky MVČR www.mvcr.cz/clanek/archivni-fondy-a-sbirky-v-ceske-republice-386553.aspx.

Archivní sbírka představuje soubor archiválií *od různých původců*, který vznikl sběratelskou činností archivu či jednotlivců, nebo se jedná o cílevědomě scelovaný dokumentární materiál téhož typu, který byl spojen podle obsahového nebo formálního hlediska (např. sbírka fotografií, map, matrik aj.).

Archivní fondy nebo sbírky jsou tedy tvořeny archiváliemi. **Archiválie** jsou psané, obrazové a zvukové prameny dokumentární povahy, jež vznikly ze soustavné organické činnosti svých původců, a ti je však již ve svých registraturách nepotřebují, a které

byly vzhledem k době vzniku, obsahu, původu, vnějším znakům a trvalé hodnotě dané politickým, hospodářským, právním, historickým, kulturním, vědeckým nebo informačním významem vybrány ve veřejném zájmu k trvalému uchování a byly vzaty do evidence archiválií. Nově jsou podle archivního zákona mezi archiválie řazeny i hmotné prameny úzce související s archivním fondem nebo sbírkou (pečetidla, razítka apod.). Archiválie, které jsou evidovány na území České republiky, tvoří **Národní archivní dědictví** (do konce roku 2004 označováno jako jednotný archivní fond).

Teoretické, metodologické a metodické otázky spjaté s archivními fondy a archiváliemi všeho druhu jsou součástí **archivistiky** – archivní teorie, která na rozdíl od zahraničí (Francie, Slovenska a jiných zemí) není v českém prostředí jednoznačně přijímána jako samostatná vědní disciplína, ale je zahrnována vedle archivní praxe do **archivnictví**. Archivnictví je tak možné definovat jako disciplínu nebo nauku, která pojednává o všem, co se týká archivů a archiválií. Zahrnuje tedy vedle teoretických zobecnění a metodologických principů i praktické poznatky, zkušenosti, zásady, různé archivní postupy a techniky.

Historie

S ochranou úředních dokumentů, zejména hospodářského rázu, lze počítat již u nejstarších starověkých civilizací. Jak dokládají archeologické výzkumy v oblastech Předního Orientu, bylo tomu tak nejpozději od 3. tisíciletí př. n. l. v sumerských městech Uruk a Nippur. V antickém Řecku existoval v Aténách kromě úředních registratur zvaných „archeia“ (termín „arché“, případně „archeion“ označoval vlastně úřední budovu) skutečný archiv, který byl umístěn na radnici a od 4. st. př. n. l. v chrámu (Velké) Matky bohů („Métróon“) na agoře. Kromě úředních pramenů zde byly ukládány i prameny osobní povahy (např. závěti). V Římě v době republiky byla zákonodárná usnesení senátu ochraňována společně se státním pokladem v Saturnově chrámu. Po požáru tohoto chrámu byla na fóru v roce 78 př. n. l. vystavěna Quintem Lutatiem Catulem nová archivní budova („tabularium“), která dosud stojí na jihovýchodním svahu Kapitolu (jeho přízemí a první patro s arkádovou chodbou pojal Michelangelo do komplexu Palazzo Senatorio). Za císařství se staly registratury („scrinia“) císařské kanceláře důležitějšími než starý archiv. Ve vývoji archivů v římské říši sehrála významnou roli také města, která měla podle řeckého příkladu od roku 366 právo vést registra k pojištění soukromých práv, do nichž byly zaznamenávány opisy listin a smluv. Podle Justiniánových zákoníků z první poloviny 6. století (později označovaných jako Corpus iuris civilis) mělo každé

město zřídit archiv pro trvalé zajištění bezpečnosti svých nejdůležitějších právních dokumentů.

Ve středověku byla kontinuita s antickou zachována ve smyslu kancelářské tradice a vedení register jak u dvora římských císařů, tak v papežské kanceláři. Ale vlastní archiv zde nebyl systematicky veden až do počátku 16. století. Z organizačního hlediska pak měla mimořádný význam snaha ve Španělsku, kde byl poprvé cílevědomě shromážděn archivní materiál ze všech částí země do jednoho místa, kterým se stalo město Simancas v provincii Valladolid (dnešní Hlavní archiv v Simancasu). Archiv byl zřízen za vlády Karla V. v roce 1540, výrazného rozšíření se mu dostalo za Filipa II. V této době se také objevují první archivní teoretikové, jakými byli Jakob von Rammingen (1510–1582), později Baltazar Bonifacius (it. Baldassarre Bonifacio, 1585–1659), který jako první použil termín archiv místo původního označení registratura (v díle *De archivis liber singularis*, Venetiae 1632).

Zásadním způsobem bylo ovlivněno novodobé archivnictví koncem 18. století, když v roce 1794 francouzské Národní shromáždění přijalo speciální archivní zákon, podle kterého nemají archivy sloužit pouze jako právní báze pro své držitele, ale mají být otevřeny pro účely vědeckého bádání. Zákonem bylo zároveň nařízeno shromažďovat starší archivní materiál na úrovni nižších správních jednotek, které podléhaly pařížskému centru (tento model posloužil též k formování archivů v Nizozemí a později i v Belgii), a dohlížet na nestátní archivy. Postupně se nejen ve Francii, ale i v jiných evropských státech posilovalo vědomí, že svou důležitost mají nejen „živé“ písemnosti jako součást stávajících registratur, ale že starší fondy mohou dobře posloužit historickému bádání a že jejich dobrá správa o ně má hlubší kulturní význam.

Základ vědeckého pojetí archivnictví byl pak položen koncem 19. století. V roce 1891 vznikl profesní spolek holandských archivářů, který si vytyčil úkol vytvořit moderní systém zpracování archiválií v tamních archivech. Výsledkem jejich práce byla již v kapitole o pramenech připomenutá příručka Samuela Mullera, Johana Adriaana Feitha a Roberta Fruina *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven* (Groningen 1898). Za její hlavní přínos lze považovat dvě zásady, které autoři prosazovali:

1. Archiv má být vnímán nikoli jako libovolná snůška materiálů, ale naopak jako *organický celek*, který vzniká podle pevných pravidel z činnosti úřadů, respektive ze systematické činnosti jejich úředníků.

2. Dokumenty v archivu mají být pořádány tak, aby byly zachovány v celku organicky vzniklé soubory archiválií vzešlé od jednoho původce (respect des fondes). Díky tomu se v pořádání archiválií prosadil provenienční princip, který je dnes používán v celosvětovém měřítku. Nizozemští archiváři tak vystihli podstatu moderního archivu a na tomto základě byl následně budován celý systém v archivnictví. Díky tomu se v průběhu 20. století archivnictví vyčlenilo z jiných disciplín a stalo se samostatným oborem.

Počátky archivů na území českého státu, podobně jako v jiných evropských zemích, souvisejí s činností institucí zajišťujících dobovou správní organizaci. K pevněji organizovaným úřadům nejdříve patřila panovnická kancelář, která byla jak vydavatelem listin a dalších písemných dokumentů pro jiné právní subjekty, tak také příjemcem písemností od římských králů, císařů a papeže, které bylo nutné chránit a uchovávat na bezpečném místě. Mnozí badatelé předpokládají, že původním místem uložení archivu českých panovníků byl Vyšehrad za vlády knížete a krále Vratislava II. (1061–1092). Prokazatelné je pak uložení tohoto archivu až v sakristii kostela sv. Víta na Pražském hradě od druhé poloviny 13. století. Od doby vlády Karla IV. už se nejednalo pouze o archiv českých panovníků, byl to archiv českého státu (České koruny).

Vedle panovnického archivu tvořily nejstarší tradici archivnictví archivy původu církevního a stavovského. Později se připojily archivy měst, patrimoníí a univerzity.

Centrální (sběrové) archivy vznikly až v 18. století. V roce 1749 byl zřízen z pokynu Marie Terezie Tajný archiv, později nazývaný Domácím, dvorským a státním archivem ve Vídni. Do tohoto archivu byl vybrán (byť jen zčásti) nejvýznamnější archivní materiál ze všech habsburských dědičných zemí (včetně listin českého korunního archivu). Postupně však archiv převzal i materiál centrálních úřadů rakouského soustátí i bývalých císařských institucí a z původně výběrového se tak stal archiv hlavní.

Písemnosti ústředních úřadů českého státu (např. české kanceláře a komory) a Českého království (gubernia, místodržitelství apod.) soustředil v Čechách guberniální archiv založený v roce 1748. Od poloviny 19. století byl archiv přejmenován na místodržitelský a po vzniku Československa na archiv ministerstva vnitra (od roku 1950 nesl název Ústřední archiv ministerstva vnitra). Na konci 18. století vznikl vedle guberniálního archivu také stavovský archiv (zemské samosprávy), který se v roce 1862 konstituoval jako český zemský archiv (Archiv země České). Naopak na Moravě převzal původní stavovský archiv v Brně (podobně tomu bylo i ve Slezsku v Opavě) postupně i funkci místodržitelského archivu, resp. zeměpanského archivu, a vznikl tak zemský archiv moravský (1839) a slezský (1901). Kromě těchto archivů byl ještě založen v roce 1846

archiv zemského, tj. dnešního Národního muzea v Praze, který se soustředil především na shromažďování archivních materiálů od nestátních institucí a jednotlivců. Do určité míry poskytovaly uvedené archivy odbornou péči i ostatním archivům – církevním, městským a patrimoniálním. Až v roce 1894 byl dohled nad archivy svěřen Archivní radě při Ministerstvu vnitra ve Vídni.

Ve 20. století došlo k zásadním změnám v českém, resp. československém archivnictví až po druhé světové válce. V roce 1954 byl vládním nařízením o archivnictví zřízen jednotný archivní fond. Tím došlo k výraznému rozšíření státem spravovaných úřadů, institucí, zemědělských a průmyslových podniků, které povinně musely odvádět svou agendu po uplynutí příslušné doby a po skartaci určitých písemností do státních archivů. Při ministerstvu vnitra byla zřízena archivní správa a poradním orgánem ministerstva se stala Vědecká archivní rada. V témže roce vznikl sloučením Ústředního archivu ministerstva vnitra a Archivu země České Státní ústřední archiv v Praze. Ten byl od 1. ledna 2005 přejmenován na Národní archiv (viz schéma vývoje ústředního archivu českého státu na str. 164).

Od zavedení krajského zřízení v roce 1949 byly postupně zřizovány krajské archivy (označované jako státní archivy, později státní oblastní archivy), respektive začaly jejich funkci plnit bývalé zemské archivy v Brně a Opavě. Od počátku 50. let pak byly budovány také okresní archivy, jejichž původní základ představovaly archivy městské a fondy místní povahy. Až teprve koncem decennia do nich byly ukládány archiválie vlastní okresní povahy. Do tohoto období spadá i rozvoj podnikových archivů. Podle vyhlášky ministerstva vnitra o podnikových archivech z roku 1956 musely všechny podniky zřídit své vlastní archivy, popřípadě se dohodnout s dalšími podniky na zřízení sdružených podnikových archivů. V roce 1960 byla síť státních a okresních archivů přizpůsobena nové územní reorganizaci. Později byly do archivní sítě zařazeny také archivy zvláštní (zvláštního významu), které pečovaly o archiválie specifického charakteru a významu. Do této skupiny patřily archivy ozbrojených složek, parlamentu, prezidenta a jeho kanceláře, televize a rozhlasu ad.

Archivní síť v ČR

Síť archivních institucí v každé zemi se většinou řídí hlediskem instančním, oborovým, územním a chronologickým. Každý vyspělejší stát na světě má dnes svůj centrální, národní nebo státní archiv. Od těchto archivů bývají oddělovány různé zvláštní archivy (vojenské, zahraniční apod.). Další skupiny představují archivy s územní kompetencí

různého stupně (např. zemské, provinční, krajské, okresní, městské aj.), církevní archivy, archivy šlechtických rodin, velkých podniků apod.

Současnému uspořádání archivů v České republice, jak již bylo výše uvedeno, předcházely dlouhodobý vývoj. Jejich strukturu, kompetence a označení ovlivňovaly nejen různé správní reformy, mocenskopolitické změny ve společnosti, ale i rozvoj archivistiky nebo vznik nových médií (rozhlas, televize apod.). Dnešní podoba archivní sítě je legislativně zakotvena v archivním zákonu č. 499/2004 Sb. a dalších vyhláškách. Archivy náleží v ČR do resortu ministerstva vnitra, které prostřednictvím Odboru archivní správy a spisové služby řídí a koordinuje oblast archivnictví a spisové služby. Odbor mimo jiné zajišťuje ochranu a evidenci Národního archivního dědictví včetně archivních kulturních památek a národních kulturních památek, vede evidenci archivů, muzeí, knihoven, galerií, památníků, vědeckých ústavů a vysokých škol, v nichž jsou uloženy archiválie, rozhoduje o akreditaci archivů, organizuje výzkum pramenů k českým dějinám v zahraničí apod.

Centrální postavení mezi archivy v České republice zaujímá **Národní archiv v Praze** (<http://www.nacr.cz>), který je největším archivním komplexem v zemi. Pečuje o archiválie někdejších i současných centrálních úřadů a institucí českého státu (české kanceláře, komory apod.), Československé republiky, Československé socialistické republiky (včetně materiálů Ústředního výboru KSČ), České a Slovenské Federativní Republiky, České socialistické republiky a České republiky s výjimkou těch, o něž pečuje Archiv bezpečnostních složek nebo některý ze specializovaných archivů. Dále jsou v jeho péči archiválie vzniklé z činnosti centrálních úřadů habsburské monarchie, ústředních orgánů okupační správy z let 1939–1945 a vlády Československé republiky v exilu z období 1939–1945. Rozsáhlé jsou zde také fondy zemské provenience (gubernium, místodržitelství a další zemské úřady). Zvláštní pozornosti si zaslouží připomenutí národní kulturní památky – **Archivu České koruny** – souboru 2 822 kusů archiválií z let 1158–1935, který je zejména pro období starších českých dějin nejvýznamnějším a nejcennějším archivním fondem v České republice. Jsou v něm soustředěny dokumenty, které upravovaly právní postavení českého státu vůči zahraničním subjektům a zajišťovaly jeho vnitřní uspořádání, je jedním ze základních symbolů české státnosti a zároveň patří k nezávažnějším archivním celkům svého druhu v Evropě. Zvláštní celek Národního archivu tvoří materiály z vídeňských centrálních archivů a úřadů týkající se českých zemí, které byly získány ve prospěch Československa na základě archivní rozluky s Rakouskem v roce 1920. Archiv dále pečuje o archivní fondy a sbírky církevních institucí (pražského arcibiskupství, vyšehradské kapituly, klášterů apod.). Důležitá je sbírka opisů z různých zahraničních archivů, rukopisů, map, plakátů a letáků a řada písemných pozůstalostí.

Sít **státních oblastních archivů** pro jednotlivé regiony tvoří v Čechách archivy v Praze (pro Středočeský kraj a Hlavní město Prahu), Třeboni (pro Jihočeský kraj), Plzni (pro kraje Karlovarský a Plzeňský), Litoměřicích (pro kraje Liberecký a Ústecký) a Zámrsku (pro kraje Královéhradecký a Pardubický), na Moravě a ve Slezsku pak zemské archivy v Brně (pro kraje Jihomoravský, Vysočina a Zlínský) a Opavě (pro kraje Moravskoslezský a Olomoucký). V těchto archivech náleží k nejstarším materiálům archiválie uložené ve fondech šlechtických rodů (k nejcennějším patří komplet více než 8 000 písemností z let 1216–1659 z rodinného archivu Rožmberků, uložený ve sbírce Historica Třeboň, který představuje unikátní soubor archiválií k dějinám zemí Koruny české a sousedních zemí; o jeho mimořádnosti svědčí skutečnost, že byl v roce 2000 prohlášen národní kulturní památkou), velkostatků a církevních institucí (biskupství, kapitul, klášterů apod.). Z období 1848–1918 jsou zde uloženy například archiválie dočasných krajských úřadů a vlád, policejních úřadů, krajských soudů, státních zastupitelství, finančních ředitelství, obchodních a živnostenských komor aj. Z mladších písemností nalezne badatel v těchto archivech materiály krajských národních výborů, všech ostatních úřadů krajské povahy, které vznikly po roce 1949, některých společenských organizací apod., z období okupace pak většinou fondy nacistické a autonomní oblastní a okresní správy. V těchto archivech byly v hojné míře shromážděny materiály týkající se zemědělských a průmyslových podniků, soubory pozemkových knih, církevních matrik a mnoho dalších archivních fondů a sbírek.

Zemské archivy ve srovnání se státními oblastními archivy navíc uchovávají materiály povahy zemské. V **Moravském zemském archivu v Brně** se jedná o stavovské a samosprávné fondy Markrabství moravského, Země moravské, resp. moravskoslezské, dále pak soubory archivních materiálů politické, policejní, soudní a finanční zemské správy od počátků až do poloviny 19. století. Následně pak tvoří nejdůležitější celky komplety písemností z činnosti místodržitelství, zemského úřadu a po roce 1945 zemského národního výboru. Velké množství cenného archivního materiálu je uloženo také v uměle vytvořených sbírkách (např. Bočkově, Cerroniho, rukopisů aj.). Archiv dále pečuje o katastry a unikátní komplet moravských zemských desk – veřejných úředních knih vzniklých z činnosti stavovských institucí Markrabství moravského, kterými se zajišťovala usnesení zemských sněmů a soudů a jimiž byla zabezpečována veřejná a soukromá práva feudální politické reprezentace Moravy. Byly základem svobod, práv a majetkové držby svobodných obyvatel markrabství. Část zemských desk, jmenovitě 73 svazků z let 1348–1642, věnovaných především převodům šlechtického pozemkového majetku, byla prohlášena národní kulturní památkou.

V **Zemském archivu v Opavě** jde o fondy knížecí a státní správy bývalých slezských knížectví a později rakouského dílu Slezska, pokud nebylo v oblasti správy spojeno s Moravou (1782–1850 a od roku 1928), a dále pak soubory stavovských a samosprávných materiálů ze zmíněných území.

Od roku 2005 jsou součástí (vnitřní organizační jednotkou) oblastních a zemských archivů územně příslušné **státní okresní archivy**. K nejstarším archiváliím v těchto archivech patří dokumenty z fondů jednotlivých obcí (zejména měst). Základ archivu představují soubory materiálů z činnosti okresních hejtmanství, okresních národních výborů, soudů, berních správ a úřadů apod. Badatel v těchto archivech může dále studovat například písemnosti škol, far, jednotných zemědělských družstev, různých spolků apod.

Skupinu **archivů územně samosprávných celků** tvoří v současnosti archivy pěti velkých měst: Archiv hlavního města Prahy, Archiv města Brna, Ostravy, Plzně a Ústí nad Labem. Tyto archivní instituce zajišťují odborné archivní činnosti v územní a samosprávné působnosti daných měst. V těchto archivech jsou uloženy archiválie z činnosti samosprávných úřadů příslušného města (popř. připojených obcí), kulturních, sociálních a zdravotnických institucí, farních úřadů, škol, spolků, cechů, městských komunálních podniků a družstev, dokumenty z pozůstalostí významných osobností města a další.

Otevřenou skupinu v rámci archivní sítě u nás představují **specializované archivy** (podle dřívějšího dělení archivy zvláštního významu). V současnosti je v České republice akreditovaných více než třicet specializovaných archivů (viz <http://www.mvcr.cz/clanek/archivy-a-archivalie.aspx?q=Y2hudW09MQ%3d%3d> nebo <http://www.cesarch.cz/archivnictvi/adresar-archivu/>). Do péče specializovaného archivu náleží archiválie vzniklé z činnosti jeho zřizovatele nebo z činnosti jeho právních předchůdců a archiválie získané darem nebo koupí. Specializované archivy mají některé organizační složky státu (Kancelář prezidenta republiky, Poslanecká sněmovna a Senát Parlamentu ČR, Ministerstvo zahraničních věcí, Ministerstvo obrany – Vojenský historický archiv, Akademie věd ČR, Český úřad zeměměřický a katastrální); veřejnoprávní instituce (Česká národní banka, Český rozhlas, Česká televize); státní příspěvkové organizace (Národní galerie, Národní knihovna, Národní muzeum, Moravská galerie, Národní technické muzeum, Literární archiv Památníku národního písemnictví aj.) – do této kategorie náleží i Národní filmový archiv; vysoké školy (Univerzita Karlova v Praze, Masarykova univerzita v Brně, Mendlova univerzita v Brně, České vysoké učení technické v Praze, Vysoké učení technické v Brně aj.); významné podniky (např. DIAMO – pokračovatel Československého uranového průmyslu). Po splnění podmínek akreditace může být tato skupina archivů rozšířena o další archivní subjekty.

Do skupiny **bezpečnostních archivů** náleží akreditované archivní instituce, jejichž pracovníci vybírají a uchovávají archiválie z dokumentů vzniklých z činnosti jejich zřizovatelů, u nichž dosud nebyl zrušen stupeň utajení. Tento typ archivu mohou podle zákona zřizovat pouze některá ministerstva (vnitřní, obrany a zahraničních věcí), Národní bezpečnostní úřad, bezpečnostní sbory a zpravodajské služby České republiky. V současnosti má akreditované bezpečnostní archivy například Bezpečnostní informační služba, Národní bezpečnostní úřad, Vojskové zpravodajství ČR a Policie ČR. Nahlížení do materiálů těchto archivů není badatelské veřejnosti umožněno. V případech zrušení stupně utajení převede bezpečnostní archiv, s výjimkou bezpečnostních archivů zřízených bezpečnostním sborem nebo zpravodajskou službou České republiky, tyto archiválie do péče specializovaného archivu svého zřizovatele, pokud existuje, nebo do Národního archivu. I poté mohou bezpečnostní sbory a zpravodajské služby České republiky odepřít nebo omezit nahlížení do archiválií, u nichž byl zrušen stupeň utajení, pokud však obsahují informace i nadále důležité pro ochranu ústavního zřízení, významných ekonomických zájmů, bezpečnosti a obrany České republiky.

Samostatnou archivní instituci mezi veřejnými archivy představuje **Archiv bezpečnostních složek**, který byl zřízen zákonem č. 181/2007 Sb. Archiv se sídlem v Praze (část archivu se nachází v Kaničích u Brna) je přímo řízen Ústavem pro studium totalitních režimů a spravuje archivní fondy a sbírky vzniklé z činnosti bezpečnostních složek, Komunistické strany Československa a organizací Národní fronty působících v bezpečnostních složkách. V archivu jsou uloženy například archiválie z činnosti unitárního ministerstva vnitra (1945–1950, 1953–1968), ministerstva národní bezpečnosti (1950–1953), federálního ministerstva vnitra (1969–1992), centrálních i územních útvarů Státní bezpečnosti (1945–1990), centrálních i územních útvarů Sboru národní bezpečnosti a Veřejné bezpečnosti z let 1945–1991, vyšetřovací a soudní spisy československých občanů souzených některými soudy Německé říše, dokumenty Hlavní správy vojenské kontrarozvědky, Zpravodajské správy Generálního štábu Československé lidové armády, Pohraniční stráže a Vojsk ministerstva vnitra, Správy nápravné výchovy Ministerstva spravedlnosti ČSR, táborů nucených prací, internačních táborů a Správy vězeňské stráže. Náplní činnosti náleží archiv mezi specializované archivy, jeho působnost je ze zákona časově omezena do 1. ledna 2030. Po tomto datu by se měl stát Archiv bezpečnostních složek součástí Národního archivu.

Soukromé archivy mohou zřizovat fyzické nebo právnické osoby s výjimkou těch, které jsou zřizovateli výše uvedených veřejných archivů. Mohou působit jako archivní instituce, pokud jim byla udělena akreditace. K akreditovaným soukromým archivům v současnosti patří archivy firem (např. Vítkovice, a. s., Škoda Auto, Sokolovská uhelná,

Ostravsko-karvinské doly, a. s., ArcelorMittal Ostrava, a. s., Plzeňský Prazdroj, a. s.) a dále Archiv Centra hasičského hnutí Příbryslav, Všeodborový archiv Českomoravské konfederace odborových svazů, Diecézní archiv Biskupství brněnského, Archiv Židovského muzea a Archiv České strany sociálně demokratické. Stejně jako v případě specializovaných archivů ani skupina soukromých archivů není uzavřena a po splnění akreditačních podmínek může být rozšířena o další archivní instituce. Na druhé straně je nutné uvést, že některé akreditované soukromé archivy také zanikly a své fondy předaly veřejným archivům (např. Archiv společnosti Škoda Plzeň Státnímu oblastnímu archivu v Plzni).

Archivy v zahraničí

V následujícím textu je z pochopitelných důvodů uveden pouze výběr zahraničních archivů. Již před čtyřiceti lety jich totiž bylo bezmála 2 800 a ve svých prostorách již tehdy schraňovaly více než 10 700 kilometrů archiválií. Většina archivních institucí se nacházela v Evropě (83 %), stejně tak jako množství zachovalých archiválií (71 %).

Rostoucí počet a význam mezinárodních institucí vyvolaly v minulém století potřebu uchovávat jejich dokumenty v samostatných archivech a nespoléhat se na možnosti archivní sítě země, v nichž mají tyto úřady svá sídla. K nejvýznamnějším archivům mezinárodních úřadů a organizací patří archiv Spojených národů, uložený v evropské kanceláři OSN v Ženevě; <http://www.unog.ch>, Organizace spojených národů v New Yorku; <https://archives.un.org>, Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD) v Paříži; <http://www.oecd.org/general/oecdarchives.htm>, a Mezinárodní organizace pro vzdělávání, vědu a kulturu (UNESCO) tamtéž; <http://www.unesco.org/archives/>, Mezinárodního červeného kříže a červeného půlměsíce v Ženevě; <http://www.icrc.org/eng/resources/icrc-archives/>, a Mezinárodního úřadu práce tamtéž; <http://www.ilo.org/century/research/archives/lang--en/index.htm>, Mezinárodního měnového fondu v New Yorku; <http://www.imf.org/external/np/arc/eng/archive.htm>, Severoatlantické aliance v Bruselu; <http://www.nato.int/archives/>, a Světové banky ve Washingtonu; <http://archives.worldbank.org>.

Archivní materiály Evropského parlamentu, Rady ministrů, Evropské komise, Auditorského dvora, Evropského hospodářského a sociálního výboru, Evropské investiční banky a proevropsky orientovaných organizací a hnutí přístupné veřejnosti a kompletně zpracované příslušnou archivní službou jsou uloženy pro trvalé uchování v Historických archivech Evropské unie. Spravuje je Evropský univerzitní institut ve Florencii; <http://www.eui.eu/Research/HistoricalArchivesOfEU/Index.aspx>.

Kromě výše uvedených institucí obsahuje základní informace o archivech dalších více než třiceti mezinárodních úřadů a organizací průvodce po archivech mezinárodních institucí, dostupný na UNESCO webových stránkách: http://www.unesco.org/archives/sio/Eng/listorg_full.php.

Z dalších zahraničních archivů je na tomto místě možné stručně zmínit alespoň ústřední archivní instituce sousedních států, respektive výjimečně i další archivy, které ve svých fondech obsahují větší množství písemností k českým dějinám. Pozornost si zaslouží **Slovenský národní archiv** v Bratislavě; <http://www.minv.sk/?slovensky-narodny-archiv-1>, který vznikl v roce 1954. Z agendy státní správy obsahuje zejména archiválie vzniklé po roce 1918. Jsou to především fondy ministerstva s plnou mocí pro správu Slovenska do roku 1928 a krajinského (zemského) úřadu do roku 1939, po nichž časově následují archivní materiály ústředních úřadů a organizací Slovenského štátu z let 1938–1945. Při absenci centrální správy na Slovensku do roku 1918 má zásadní význam pro studium slovenských dějin Maďarský národní archiv v Budapešti; <http://www.mol.gov.hu>, založený v roce 1723, resp. 1756, a to i přesto, že byl na konci druhé světové války a v roce 1956 citelně poškozen.

V roce 1945 byl vytvořen **Rakouský státní archiv** ve Vídni; <http://www.oesta.gv.at/>. Jeho vznikem byly spojeny pod jednu správu dřívější centrální archivy: Domácí, dvorský a státní archiv, Válečný (vojenský) archiv, Všeobecný správní archiv a Archiv finanční a dvorské komory. Jako páté oddělení Rakouského státního archivu byl v roce 1983 zřízen Archiv republiky. V historických odděleních archivu jsou mimo jiné archiválie centrálních úřadů habsburské monarchie a nejvyšších orgánů Svaté říše římské (do roku 1806). Pro poznání zejména starších českých dějin má význam několik dalších archivů a poboček sídlících ve Vídni, jako například Centrální archiv Řádu německých rytířů, vídeňská pobočka Domácího archivu vládnoucího rodu Lichtenštejnů ve Vaduzu, archiv univerzity, města Vídně aj.

Ústředním archivem v Německu je **Spolkový archiv**; <http://www.bundesarchiv.de>, který vznikl v roce 1952 v Koblenzi. Další pracoviště jsou zejména v Berlíně a Freiburgu. Ve Spolkovém archivu jsou uloženy archiválie centrálních úřadů bývalé německé říše, Německé demokratické republiky, včetně dokumentů stranických a masových organizací (pracoviště v Berlíně-Lichterfeldu), a Německé spolkové republiky, včetně fondů z činnosti institucí již sjednoceného státu (pracoviště v Koblenzi). Vojenské materiály schraňuje pracoviště ve Freiburgu a jednu z největších kolekcí filmů pak pracoviště v Berlíně-Wilmersdorfu.

V Polsku jsou tři centrální archivy: **Hlavní archiv starých akt**; <http://www.agad.archiwa.gov.pl/>, pro období do roku 1918, **Archiv nových akt**; <http://www.aan.gov>.

pl/, pro mladší období a **Národní digitální archiv** (do roku 2008 Archiv audiovizuální dokumentace); <http://www.nac.gov.pl/>, mají svá sídla ve Varšavě.

Výběrový přehled zahraničních archivů završí **Vatikánský tajný archiv**; <http://www.archiviosegregretovaticano.va/>. Počátky papežského archivu lze hledat již ve 4. století. Papež Damas I. (366–384) pro něj dal zřídit prostory v bazilice svatého Vavřince v Prasine, v nichž byl archiv spojen s knihovnou. Propojení papežského archivu s knihovnou trvalo až do 19. století. V roce 1881 byl papežský archiv vyčleněn ze závislosti na knihovně a zároveň byl otevřen k veřejnému odbornému studiu. Počátkem 20. století byly do archivu převzaty písemnosti téměř všech papežských úřadů. Z původně papežského se tak tento archiv stal centrálním archivem celé papežské kurie. Otevření archivu badatelské veřejnosti vedlo následně k velkému zájmu o studium tamních písemností a ke zřizování historických ústavů jednotlivých zemí v Římě, jejichž pracovníci se soustředili na excerpci a zpřístupňování těchto materiálů (Československý ústav v Římě byl založen v letech 1921–1923 a působil až do svého zrušení německou okupační mocí v roce 1941, v roce 1993 byl založen znovu jako Český historický ústav v Římě). Část opisů archiválií, které provedli čeští badatelé, je uložen v Národním archivu v Praze.

Přehled základních kontaktů (webových adres) na další, zejména centrální archivy nejen v Evropě, ale i v ostatních částech světa poskytuje na svých webových stránkách Mezinárodní archivní rada; <http://www.ica.org/99/ica-regional-branches/ica-regional-branches.html>, která je mezinárodní nevládní organizací sdružující archiváře celého světa. Podporuje rozvoj archivů ve všech zemích, koordinuje v mezinárodním měřítku veškeré činnosti týkající se jejich správy apod.

Obsah archivu

Archivy vznikly tak, že jim úřady, instituce, organizace i některé osoby předaly do trvalé úschovy písemné a příbuzné dokumenty, které pocházely z jejich činnosti. Předávání písemností institucí do archivů je dnes v České republice dáno zákonem, přliv písemností je tak automatický a nevyhnutelný. Tyto dokumenty jsou odevzdávány archivu až po uplynutí určité doby, kdy ztratily svůj praktický význam, a po výběru a vyřazení v rámci skartačního řízení těch materiálů, které nemají historickou hodnotu, jsou evidovány a uspořádány do fondu. Odhaduje se, že z celkového množství vyprodukovaných písemností této provenience se do archivů dostává jen malá část v rozsahu 3–20 procent. V případě dosud existujících právnických a fyzických osob může být větší množství materiálu ještě uloženo u jejich původců v kancelářích, spisovných,

domácnostech apod. I přes výše uvedené se malá část archiválií do archivů dostává také nákupem nebo darem.

Podmínky studia v archivu

Studium v archivech je v současnosti umožněno osobám, které prokážou svou totožnost (občanským průkazem nebo pasem) a vyplní badatelský list, do něhož kromě personálií uvedou i účel, ke kterému hodlají archiválie využít (vědecký, studijní, soukromý), a téma své práce. Obecně platí, že ke studiu mohou být předkládány archiválie starší 30 let, není-li stanoveno jinak například z důvodu ochrany osobních údajů apod., a všechny již zveřejněné archiválie.

Konkrétní podmínky, za kterých je studium umožněno, se řídí badatelským řádem (vzorový badatelský řád obsahuje Příloha č. 3 k vyhlášce č. 645/2004 Sb.) příslušného archivu. Archiválie mohou zájemci studovat jen v prostorách archivu k tomu určených (badatelná). Zásadně se nesmí archiválie jakkoliv poškozovat, upravovat a přemísťovat. Ve výjimečných případech mohou být archiválie badateli ke studiu převezeny z jednoho archivu do druhého, u závažnějších archiválií je jakákoliv přeprava zakázána. Mnohdy však lze využít ke studiu mikrofilmy, nechat si pořídit fotokopie apod. Na základě žádosti je možné si ve většině českých archivů archiválie nafotit digitálním fotoaparátem.

Archivní pomůcky

Po uspořádání fondu jsou vypracovány, popř. doplňovány archivní pomůcky, které jsou k dispozici badatelům při vyhledávání příslušných pramenů. Archivní zpřístupňovací pomůcky se dnes dělí na: **referenční, základní a speciální**.

K referenčním pomůckám jsou řazeny průvodce, soupis fondů, popis fondu a edice. Z nich nejznámější je **průvodce po archivu**, který poskytuje badateli orientační přehled o obsahu archivu (popřípadě jeho oddělení). Průvodce je soubor popisů jednotlivých fondů (sbírek) archivu s uvedením základních údajů o původci, obsahu a rozsahu fondu, stavu jeho dochování a zpracování i o možnostech jeho využití. Součástí průvodce je dále stručná charakteristika oblasti, v níž archiv působí, informace o jeho vývoji a organizaci, popř. o archivní knihovně, pokud ji archiv vlastní, a pomocný aparát (jmenný, místní a věcný rejstřík, seznam zkratk, soupis použité literatury apod.). Většina archivních průvodců byla vydána knižně, jsou tak zájemcům běžně dostupné ve větších knihovnách.

První archivní průvodce (pro Ústřední archiv ministerstva vnitra v Praze) byl publikován v roce 1952, do konce 20. století pak dále své průvodce získaly všechny oblastní (zemské) archivní, většina městských archivů, řada okresních archivů, některé archivní zvláštního významu a podnikové archivní.

Soupis fondů poskytuje přehled archivních fondů z jednoho nebo více archivů s údaji o jejich názvech a uložení; v **popisu fondu** jsou badatelům předkládány informace o obsahu, původci, časovém a kvantitativním rozsahu, stavu dochování, zpracování a možnostech využití příslušného souboru archiválií. Za archivní pomůcku je považována i **edice**, tj. textová nebo obrazová reprodukce dokumentu podle stanovených pravidel, když jsou v ní publikovány výhradně archiválie uložené v archivu, který ji pořídil.

Základní pomůcky tvoří manipulační seznam (dříve označován jako prozatímní inventární seznam), dílčí inventář, inventář a katalog. Archiválie opatřené těmito pomůckami jsou považovány za zinventarizované s výjimkou **manipulačního seznamu**. V tomto seznamu jsou archiválie pouze zpracované (uspořádané), avšak dosud neinventarizované. Manipulační seznam má prozatímní charakter. Slouží do doby vytvoření jiného typu archivní pomůcky s větší stálostí (například inventáře). **Dílčí inventář** je vypracováván pro uzavřenou část archivního souboru, který nebyl prozatím jako celek završen a scelen (např. proto, že část písemností je ještě ve spisovně úřadu nebo organizace). Nejrozšířenější pomůckou v archivech České republiky je **inventář** (v roce 1997 tvořily inventáře více než polovinu ze všech existujících archivních pomůcek). Inventář je vypracováván pouze k uzavřeným archivním souborům. Kromě titulního listu a tiráže se skládá z úvodu (obvykle doplněn seznamem pramenů a literatury), z vlastních inventárních záznamů a z rejstříků jmenných a věcných (pokud je jejich zařazení účelné). Úvodní část kvalitních inventářů poskytuje badatelům důležité informace o původci fondu, kterými se například rozumí poznatky o organizačním a kompetenčním vývoji instituce; u osobních fondů životopisy osob apod., a o vývoji a dějinách archivního souboru (popis registratury původce, uložení písemností, jejich zpracování, manipulace s nimi a případné ztráty způsobené různými faktory – skartace, požáry, povodně apod. – před převzetím do archivu). Součástí takového úvodu je dále archivní a obsahová charakteristika materiálu a způsobu jeho zpracování a seznam použitých pramenů a literatury. Vlastní záznamy inventáře postihují všechny inventární jednotky fondu, jejich signatury (pokud existovaly), názvy nebo heslovité popisy obsahu, datace či časová rozmezí a uložení v podobě čísel knih, kartonů a map. Rejstříky, které jsou svým obsahem a formou shodné s obdobnými nástroji (pomůckami) odborných historických knih, usnadňují orientaci v textu vyhotoveného inventáře.

Další pomůckou pro badatele je **katalog**. Obsahuje titulní list, obsah, úvod se seznamem použitých pramenů a literatury, katalogové záznamy, rejstříky a tiráž.

Vypracovává se pouze pro významné fondy nebo jejich části, popř. pro fondy, u kterých by popis archiválií formou inventárních záznamů byl pro badatele nedostatečný (soudní, policejní fondy apod.). V katalogu jsou archiválie popsány podrobněji pomocí katalogových záznamů. Pokud jsou například katalogizovány listiny, získají z katalogu badatelé důležité údaje z hlediska potřeb historické a právní vědy, diplomatiky a sfragistiky. Katalogizační záznam pak obsahuje regest vypovídající o obsahu listiny, její stručné diplomatické zhodnocení, poznámky registračního a kancelářského původu, u pečeti jejich počet, popis a jména pečetitelů. Zásadní rozdíl mezi inventářem a katalogem je ve zpřístupnění spisového materiálu, katalog zachycuje již každý spis a jeho stručný obsah, u staršího materiálu dokonce každou jednotlivou písemnost.

Kromě uvedených pomůcek se mohou badatelé setkat ještě se *sdruženým a skupinovým inventářem*, který byl zhotovován k více archivním souborům, jejichž původci měli totožné, příbuzné či podobné kompetence působení nebo společné místo činnosti (např. několik cechů v jedné lokalitě). Po vydání nového archivního zákona není tento typ pomůcek nadále vypracováván.

Speciálními archivními pomůckami jsou rejstřík, tematický katalog, soupis archiválií a tematický rejstřík. Archiválie opatřené speciální archivní pomůckou se považují za inventarizované. **Rejstřík** je abecedně uspořádaný jmenný (osobní, místní nebo názvový) a věcný ukazatel sloužící k podrobné orientaci v obsahu archivního souboru nebo jeho části. **Tematický rejstřík** je stejný seznam určený však pouze k vymezenému tématu z jednoho nebo více archivních souborů s údaji o jejich uložení. **Tematický katalog** je soupis jednotlivých archiválií tvořený katalogizačními záznamy k vymezenému tématu z jednoho nebo více archivních souborů jednoho nebo více archivů s přesnými údaji o jejich uložení. Náležitosti tematického katalogu jsou totožné s náležitostmi katalogu. **Soupis archiválií** je tvořený obsahovými záznamy k vymezenému tématu z jednoho nebo více archivních souborů s přesnými údaji o jejich uložení.

Archivní pomůcky (s výjimkou průvodců po archivech) byly jen výjimečně vydávány tiskem (či rotaprintem), většinou jsou uloženy v archivech ve formě strojopisů, popřípadě kartoték. V současné době je již část archivních pomůcek (především inventářů) digitalizována, zejména se to týká pomůcek ze Zemského archivu v Opavě (http://www.archives.cz/zao/digitalni_archiv/) a Státního oblastního archivu v Třeboni (<https://digi.ceskearchivy.cz/DA?lang=cs>). V obou uvedených archivech byly digitalizovány též pomůcky z příslušných státních okresních archivů. Elektronické pomůcky evidované na ústřední úrovni Odborem archivní správy a spisové služby MV ČR by v budoucnu měly vytvořit centrální Národní archivní inventář s globálními rejstříky a dalším vyhledávacím aparátem.

Digitalizace v archivech se neomezuje pouze na archivní pomůcky, rozvíjí se také v oblasti zpřístupňování jednotlivých archiválií, popř. archivních fondů nebo sbírek (často ve spolupráci s dalšími institucemi). Tímto způsobem jsou zpřístupňovány například středověké listiny, rukopisy a úřední akta z klášterů a biskupství, církevní matriky, mapy stabilního katastru (indikační skici), veduty měst apod. V posledních letech archivy velmi těsně spolupracují v oblasti digitalizace s dalšími paměťovými institucemi ve snaze využít informačních a komunikačních technologií nejen při péči o kulturní dědictví a jeho zpřístupnění, ale i pro zajištění ochrany digitalizovaných údajů. Za tímto účelem pořádá pravidelně od roku 2000 Svaz knihovníků a informačních pracovníků ČR, později ve spolupráci s Národním archivem a Národní knihovnou ČR, konference s názvem *Archivy, knihovny, muzea v digitálním světě*. Zde jsou každoročně prezentovány (v roce 2013 se konalo již v pořadí čtrnácté zasedání, jeho obsah spolu s několika staršími viz <http://www.skipcr.cz/akce-a-projekty/akce-skip/archivy-knihovny-muzea-v-digitalnim-svete/>) nejnovější výsledky především domácích paměťových institucí v oblasti digitalizace artefaktů a dokumentů.

Citace archivních pramenů

Archivní prameny je samozřejmě zapotřebí řádně citovat. Úplná citace se užívá pouze poprvé, další citace se uvádějí ve zkrácené verzi. V následující ukázce je vždy první uvedená citace úplná, druhá zkrácená.

Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZA), Moravsko-slezské zemské gubernium B 95, sign. 1/9, karton 358, č. j. 238, folio 38.
MZA, B 95, sign. 1/9, karton 358, č. j. 238, f. 40.

Národní archiv v Praze (dále pouze NA), Prezídium českého zemského gubernia PG (1787–1791), sign. 2, karton 40, folio 3.
NA, PG (1787–1791), sign. 2, karton 40, f. 8.

Státní okresní archiv Zlín se sídlem v Klečůvce, Farní úřad Valašské Klobouky, inv. č. 154, sv. VIIa.
SOkA Zlín, FÚ Valašské Klobouky, inv. č. 154, sv. VIIa.

Státní okresní archiv Uherské Hradiště, Okresní úřad Uherský Brod, inv. č. 1232.
SOkA Uherské Hradiště, OU Uherský Brod, inv. č. 1232.

K dalšímu čtení:

BARTOŠ, Josef – CHOBOT, Karel: *Úvod do archivnictví pro historiky*. Olomouc 2000³.
BURCKHARDT, Martin: *Arbeiten im Archiv. Praktischer Leitfaden für Historiker und andere Nutzer*. Paderborn 2006.

RAMEŠ, Václav: *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*. Praha 2005.

ŠTOURAČOVÁ, Jiřina: *Úvod do archivnictví*. Brno 1999.

Zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě a změně některých zákonů ve znění zákona č. 167/2012 Sb.

Webové stránky:

Česká archivní společnost, <http://www.cesarch.cz>.

Mezinárodní archivní rada, <http://www.ica.org>.

Odbor archivní správy spisové služby Ministerstva vnitra ČR,

<http://www.mvcr.cz/clanek/odbor-archivni-spravy-a-spisove-sluzby.aspx>.

Samostatná práce:

- 1) Zjistěte základní informace o jednom archivu mezinárodní organizace.
- 2) Vyhledejte ve vybrané archivní pomůcce veškeré odkazy na archiválie k zadanému tématu.
- 3) Prostudujte jeden digitálně zpřístupněný pramen a vypracujte stručný přehled informací, které jste studiem získali.

Úkoly:

- 1) Co představuje základy vědeckého pojetí archivnictví?
- 2) Popište současnou archivní síť v ČR.
- 3) Charakterizujte základní archivní pomůcky.

Poznámka ke kapitolám 8, 11 a 12

V přehledech oficiálních názvů institucí zahrnutých v kapitolách o knihovnách, archivech a muzeích nebylo zohledněno období nacionálního socialismu 1939–1945.